izvorni znanstveni članak / original scientific article
DOI: 10.61305/2303-7008.2023.11.2.9

Received:11.07.2023.
Accepted:14.08.2023.

TOLEDO: SREDIŠTE RAZMJENE ISLAMSKE I KRŠĆANSKE FILOZOFIJE

Lino VELJAK

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
lveljak@ffzg.hr

ABSTRACT

Od 1085. Toledo je najznačajniji grad u kršćanskom dijelu Španjolske, njegovo kulturno i intelektualno središte. Učenjaci iz Toleda često su poznavali arapski jezik i oslanjali se u svom radu na arapske izvore. Došavši u doticaj sa zapadnim kršćanstvom uspostavila se potreba prevođenja građe. U knjižnici toledske katedrale prevođeni su tekstovi zajedno s komentarima i elaboracijama arapskih učenjaka. To je bila uzbudljiva zadaća, budući da su Arapi imali pristup mnogim djelima, uključujući i klasične grčke tekstove, za koje su europski učenjaci čuli, ali ih nikad nisu pročitali. Mnoga klasična djela drevnih filozofa i učenjaka bila su tokom Islamskog zlatnog doba prevedena na arapski a potom su u Toledu prevođena s arapskog (ali i s hebrejskog i grčkog) na latinski. Time su postali dostupni važni tekstovi, posebno Aristotelova djela kao i neoplatonički spisi. Rezultat je bio taj da je knjižnica u Toledu postala prevoditeljsko središte čija je važnost bez presedana u povijesti zapadne kulture.

Ključne riječi: prevođenje, Toledo, islam, kršćanstvo, filozofija, Gundisalvo, arapski, latinski

TOLEDO: THE CENTRE OF EXCHANGE BETWEEN ISLAMIC AND CHRISTIAN PHILOSOPHY

Since 1085 Toledo became the most important city in Spain and its cultural and intellectual center. The scholars of Toledo were often Arabic speaking and they relied on Arabic sources in their work. When they came into contact with western Christendom, it became

necessary to translate this material. In the library of the cathedral classical texts were translated, together with the commentaries and elaborations provided by Arabic scholars. This was an exciting task since the Arabs had access to many works, including classical Greek texts, which European scholars had heard about but never themselves read. Numerous classical works of ancient philosophers and scientists had been translated during Islamic Golden Age into Arabic and then in Toledo many works were translated from Arabic (but also from Jewish and Greek) into Latin. This work made available very important texts, specially those of Aristotle and neoplatonic school. As a result, the library of Toledo, became a translations center of a scale and importance not matched in the history of western culture

Key words: Translation, Toledo, Islam, Christianity, Gundisalvo, philosophy, Arabic, Latin

***

Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva Europa zapada u barbarstvo. Grčkim jezikom (na kojemu su obrazovani Rimljani čitali grčke filozofe i druge antičke autore) više ne vlada gotovo nitko (rijetke su iznimke, poput Boetija, koji je – nastojeći pomiriti platonističku i aristotelovsku filozofiju s kršćanskim učenjem - s grčkoga na latinski među ostalim preveo Aristotelove spise *Kategorije* i *O tumačenju,* ali i druga Aristotelova djela, no u kasnijim su stoljećima bila dostupna samo spomenuta dva spisa)[1], a latinskim vladaju samo malobrojni obrazovani ljudi, najvećim dijelom redovnici. U isto su vrijeme na Bliskom Istoku pojedini sirijski učenjaci, uglavnom nestorijanci ili monofiziti, prevodili Aristotelove spise (ali i djela drugih grčkih autora) s grčkog na sirijski, a počevši od 8. stoljeća sva se ta djela prevode na arapski (uglavnom na temelju grčkih originala), te obogaćuju brojnim komentarima. Ti su prijevodi u značajnoj mjeri omogućili stvaranje i razvijanje Bagdadske škole islamskih aristotelovskih filozofa, koja će cvjetati u naredna dva stoljeća, a među njezinim su pripadnicima bili

1 Usp. Helen Barrett, *Boethius: Some Aspects of His Times and Work*, Cambridge University Press, Cambridge 1940. te Johannes Fried, *Das Mittelalter: Geschichte und Kultur*, Beck, Műnchen 2009.

najznamenitiji Al-Farabi i Ibn Sina.[2] To razdoblje, poznato pod imenom Islamsko zlatno doba, okončano mongolskim osvajanjem Bagdada 1258. godine, iznimno je značajno u povijesti filozofije (i to nipošto tek u povijesti islamske ili islamsko-arapske filozofije).[3] Zahvaljujući u prvom redu Ibn Sini i Ibn Rušdu, aristotelovska filozofija postaje dominantnom, što će posredstvom prevođenja njihovih djela na latinski u bitnoj mjeri utjecati na razvitak zrele skolastike na Zapadu.

U zapadnoj Evropi grčka filozofija je još uvijek uglavnom nepoznata. Grčki jezik poznaje malo tko, rukopisa nema (što se objašnjava među ostalim i nestašicom papira uslijed prekida trgovačkih veza s Egiptom, a pergament vrlo sporo ulazi u upotrebu, premda bi u obzir trebalo uzeti i izostanak bitnog interesa za pretkršćansku – te time i nekršćansku - filozofiju). Stvari se počinju mijenjati sa španjolskim osvajanjem Toleda 1085. godine kad kralj Leona Alfons VI. preuzima kontrolu nad ovim kastiljanskim gradom. Nakon što su Arapi početkom 8. stoljeća osvojili grad, učinivši ga dijelom umajidskog Kordovskog emirata, Toledo se razvio u značajno književno i vjersko središte. Stanovništvo se sastojalo od muslimana (više Berbera negoli Arapa), te židovske i mozarapsko-kršćanske manjine. Nakon 1085. u gradu i dalje žive muslimani, mozarapski kršćani i Židovi, ali se masovnije naseljavaju i kršćani sa sjevera Španjolske. No, u tom se periodu bilježi i znatno iseljavanje muslimana na jug Iberskog poluotoka, koji je još uvijek pod vlašću Arapa [4] Te su migracije najvjerojatnije motivirane učestalim proganjanjem nekršćana (i muslimana, ali u još većoj mjeri Židova) kao i njihovim prisilnim pokrštavanjem, što dovodi u pitanje utemeljenost idealizirane slike suživota pripadnika triju monoteističkih religija, kakve se mogu naći u tvrdnjama prema kojima su kastiljanski kraljevi iskazivali neuobičajenu trpeljivost u odnosu na muslimane i Židove.[5]

---

2 Usp. npr. Paul Lettinck, *Aristotle's Physics and Its Reception in the Arabic World: With an Edition of the Unpublished Parts of Ibn Bājja's Commentary on the Physics*, E. J. Brill, Leiden – New York 1994.

3 Za detaljan prikaz i analizu te epohe usp. Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries),* Routledge, London 1998.

4 Usp. Bernard F. Reilly, *Contest of Christian and Muslim Spain 1031–1157,* Blackwell, London 1992, str. 20.

5 Takvu formulaciju možemo, primjerice, naći na stranicama talijanske Wikipedije (usp. https://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_di_traduttori_di_Toledo, posjećeno 20. 10. 2023, te, slično, u španjolskoj verziji: https://es.wikipedia.

Koliko god navedene idealizirane slike katoličkih svjetovnih i vjerskih poglavara bile pretjerane, neosporna je činjenica da su oni naručivali i poticali (ili u najmanju ruku tolerirali) prevođenje tekstova s arapskog (i hebrejskog) na latinski jezik, što je rezultiralo formiranjem prevoditeljske škole u katedralnoj knjižnici Toleda (*Escuela de traductores de Toledo*), koju je kralj Alfons X. faktički institucionalizirao u drugoj polovini 13. stoljeća (ali to je vrijeme kada je naglasak stavljen na prevođenje djela iz astronomije, matematike i medicine).[6] Taj naziv *Toledska škola*, međutim, označava niz različitih procesa prevođenja izvorno grčkih i arapskih tekstova s arapskog i hebrejskog na latinski jezik (često i posredstvom ili pomoću vulgarnog kastiljanskog, koji se tada nalazio u ranim fazama svojega oblikovanja kao književnog jezika).[7] Nadalje, valjalo bi spomenuti da Toledo nije imao nikakav monopol u području prevođenja (kao, uostalom, ni

org/wiki/Escuela_de_Traductores_de_Toledo, posjećeno 21. 10. 2023, gdje se toledskom nadbiskupu Raimundu de Sauvetatu pripisuje nastojanje da uspostavi harmoničan suživot pripadnika triju religija). No, ne bi se smjelo zanemariti da početkom 13. stoljeća, zahvaljujući i njegovoj djelatnosti, ali i – u još većoj mjeri – kraljevima Alfonsu VIII i Alfonsu IX, dolazi do značajnih pomaka koji se ne očituju samo u polju prevođenja nego i u osnivanju prvih španjolskih visokih škola (*studii*), prvo u Palenciji 1208, a potom i u Salamanci 1218, dok će Alfons X u kasnije osnovati i visoku školu u Sevilli, specijaliziranu za latinski i arapski jezik, a 1269. i visoko učilište u Murciji, koje je vodio arapski matematičar Muhammad ibn Ahmad bin Abī Bakr al-Riqūti al-Mursī, iako prema nekim podacima to učilište nije bilo u Murciji nego također u Sevilli (usp. Gerard Albert Wiegers, *Islamic Literature in Spanish and Aljamiado*, E. J. Brill, Leuven-New York 1994, str. 50-52.). Za razliku od katedralnih škola ove zametke modernih univerziteta obilježava relativna autonomija nastavnika i istraživača, što otvara prostor za – makar i minimalnu – diferencijaciju svjetovne znanosti od vjerskih škola.

6 Usp. Daniel H. Gonzáles, "Escuela de traductores de Toledo", *Infodiversidad*, 11/2007, str. 77-88, Annette Đurović, Vlasta Kučiš, "Politisch initiierte translatorische Teamarbeit – Übersetzerdienst einst und heute", *Informatologia*, 50 /2017., 3-4, str. 183-192. te Miguel Hernando de Larramendi Martínez, Gonzalo Fernández Padilla, José Sangrador Gil, *Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción,* Ediciones de la Universidad de Castilla - La Mancha, Ciudad Real 1997.

7 Upravo je zahvaljujući toj prevoditeljskoj djelatnosti kastiljanski jezik započeo poprimati oblike uljuđenog idioma, obogaćujući se znanstvenom i tehničkom terminologijom, opskrbljujući se okretnom sintaksom i sposobnošću izražavanja misli, te postupno zadobivajući obličje normiranoga književnog jezika, tzv. alfonsovskog *castellano derecho*. Usp. Fernando Gómez Redondo, *Historia de la prosa medieval castellana I-II*, Madrid, Cátedra, Madrid 1998.

Španjolska)[8], ali nema dvojbe da je prevoditeljska djelatnost bila najrazvijenija upravo u tom gradu, posebno ako se uzme u obzir da je u drugim centrima prevoditeljstva apsolutan naglasak bio na djelima iz područja matematike i astronomije, a da je polje filozofije bilo praktički nezastupljeno. Ali ni u Toledu 13. stoljeća filozofija više nije u prvom planu.[9]

Za razliku od 13. stoljeća, u Toledu su u 12. stoljeću prevođeni u prvom redu tekstovi iz područja filozofije i teologije. Najpoznatiji među prevoditeljima (koji je ujedno bio i originalan filozof) Domingo Gundisalvo (ili Gundisalvi, znan češće pod latinskim imenom Dominicus Gundissalinus) nije prevodio Aristotela i druge grčke mislioce na latinski, nego je pisao komentare uz arapsku recepciju grčke filozofije, a prevodio je arapske mislioce poput Ibn Sine, Al-Ghazalija, Al-Farabija, Al-Kindija i Avicebrona; također je preveo i *Knjigu definicija* (*Liber de definitionibus*) Isaaka Israelija. On je uz ostalo pisao o Ibn Sininim djelima *Knjiga o prvoj filozofiji* i *O duši*, kao i o Ibn Gabirolovom *Izvoru života* i Al-Ghazalijevoj *Sumi teorijske filozofije*. U svojim djelima *O podjeli filozofije* (*De divisione philosophiae*), *O znanostima* (*De scientiis*), *O duši* (*De anima*), *O jednoći i jednome* (*De unitate et uno*) i *O prolaženju svijeta* (*De processione mund*i) on je veoma uspješno integrirao koncepcije arapskih mislilaca (Ibn Sine i drugih autora koje je prevodio) sa zapadnom kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom mišlju (konkretno, s Boetijem i Isidorom Seviljskim).[10] Surađujući sa židovskim filozofom Abrahamom Ibn Daudom i s pokrštenim Židovom Ivanom Španjolcem (Juan Hispano, poznatim i kao Ivan Seviljski, za koga se smatra da je odigrao veoma važnu ulogu u oblikovanju njegova stvaralaštva)[11], Gundisalvo je dao ključan doprinos latinskom

8 U tom smislu vrijedi – pored uloge što su je u Španjolskoj imali gradovi poput Murcije, Salamance i Seville - spomenuti prevoditeljsku djelatnost na Siciliji pod vlašću Normana, gdje su među ostalim prevedeni Platonovi dijalozi *Menon* i *Fedon*. Usp. Marie-Thérèse d'Alverny, "Translations and Translators", u: Robert L. Benson i Giles Constable (ur.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1982, str. 433-435.

9 Usp. Julio César Santoyo, *La traducción medieval en la Península Ibérica, Siglos III-XV*, Universidad de León. León, 2009.

10 Usp. Nicola Polloni, *Domingo Gundisalvo: Una introducción*, Editorial Sindéresis, Madrid 2017. i Alexander Fidora, *Domingo Gundisalvo y la teoría de la ciencia arábigo-aristotélica*, EUNSA, Pamplona 2009.

11 Tu tvrdnju možemo sresti u enciklopedijskom članku španjolske Kraljevske

(dakle, zapadnjačkom) asimiliranju arapske filozofije, što se posebice očituje u njegovoj recepciji i daljnjem razvijanju Ibn Sinine modalne ontologije i Ibn Gabirolovog univerzalnog hilomorfizma.[12] Razmjena islamske i kršćanske filozofije koja je tu bila na djelu ne može se, dakako, smatrati ekvivalentnom razmjenom: Gundisalvo i drugi kršćanski autori asimiliraju islamsku filozofiju (a njezinim posredstvom i antičku grčku filozofiju), te se njima inspiriraju u svojim nastojanjima filozofikacije (ili refilozofikacije) kršćanstva, ali nije poznato da su ta nastojanja povratno utjecala na islamsku filozofiju, tada već pomalo zapalu u fazu stagnacije.

Premda sam Gundisalvo nije izravno prevodio Aristotelova djela,[13] njegova recepcija islamsko-arapskog aristotelizma u bitnoj je mjeri omogućila oblikovanje zapadne filozofijske terminologije (od kategorija do pojma kauzaliteta, da i ne govorimo kako se njemu može zahvaliti uvođenje termina *metafizika* na latinski Zapad) i dala odlučujući doprinos transmisiji grčkog mišljenja u filozofijsko-teologijsku misao zrele skolastike (osobito u poljima psihologije, metafizike i ontologije), u bitnoj mjeri obilježene upravo kršćanskim aristotelizmom. U Toledo su dolazili mnogi značajni učenjaci toga doba, među kojima i Herman Dalmatin (poznatiji kao Herman Koruški ili Herman Karantanski). Zahvaljujući njima, Aristotelovi i aristotelovski spisi prevedeni s arapskoga na latinski jezik šire se diljem Zapada. To je izazvalo bojazan da će aristotelizam dovesti do heretičkog kvarenja kršćanstva, što je rezultiralo time da su konzervativni teolozi sa Sorbone u dva navrata (1210. i 1277.) uspjeli u svom naumu da se Aristotelova djela uvrste u popis zabranjenih knjiga. Međutim, slijedi odgovor, koji se primarno očitovao u opusu Tome Akvinskoga: najznačajniji predstavnik zrele skolastike pomirio

akademije za povijest (usp. https://dbe.rah.es/biografias/11234/domingo-gundisalvo, posjećeno 25. 10. 2023).

12 Usp. David C. Lindberg, *The Beginnings of Western Science: the European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context, Prehistory to A.D. 1450*, University of Chicago Press, Chicago 2007.

13 Grčke su filozofe i znanstvenike prevodili drugi pripadnici Toledske škole, a među njima je najplodniji bio Gerard iz Cremone, koji je sam preveo 87 djela, uključujući i Aristotelove spise kao što su. *Druga analitika*, *Fizika*, *Meteorologija i druge*.(usp. Pierluigi Pizzamiglio (ur.), *Gerardo da Cremona,* Libreria del Convegno, Cremona 1992).

je u svojim djelima Aristotelovu filozofiju s kršćanskom dogmatikom[14], i to posredstvom kritičkog opovrgavanja islamskih i judaističkih tumačenja Aristotela.[15] Toma je uvjerljivo oslobodio Aristotela od „poganskih" (primjerice Ibn Rušdovih) interpretacija, učinivši ga kompatibilnim s katoličkom dogmom. Na tragu Tomine rehabilitacije Aristotela i njegova prisvajanja aristotelizma drugi vodeći teolozi (kao i crkveni dostojanstvenici) toga doba uspjet će ukinuti zabranu čitanja Aristotelovih djela, a spis *O duši* postaje obvezatnim udžbenikom na većini europskih visokih učilišta.

Može li se zaključiti da je američki historičar Haskins bio u pravu kad je proces upoznavanja Zapada s grčkom filozofijom (i antičkom znanošću), do kojega je došlo u 12. stoljeću (a koji je također bio obilježen kulminacijom romaničke umjetnosti, počecima gotike, pismenošću na narodnim jezicima, obnovom klasičnog latiniteta i snaženjem interesa za klasično pjesništvo te reafirmacijom rimskog prava, jačanjem gradova, pojavom suverenih država, kao i stvaranjem prvih sveučilišta), označio kao predrenesansu ili prvu renesansu, koja izravno utire puteve pravoj renesansi?[16] Nema dvojbe da je on u pravu, svakako je u pravu u pogledu Italije a u mnogo čemu i u pogledu Španjolske (pa onda svakako i Toleda kao središta susreta islamske kulture i znanosti sa Zapadom). No, u pogledu filozofije njegovu ocjenu treba uzeti s određenom zadrškom: upoznavanje s grčkom filozofijom i njezina recepcija i aproprijacija u aristotelovskoj zreloj skolastici (Toma Akvinski, njegov učitelj Albert Veliki i drugi) ne utire put talijanskoj renesansnoj filozofiji, nego otvaraju prostor za kasniju novovjekovnu filozofiju (za empirizam i racionalizam), koja nastaje na metodskim i pojmovnim pretpostavkama zrele skolastike (dakako,

14 Nipošto ne bi trebalo zanemariti iznimno važnu – vjerojatno i ključnu – ulogu Tominog učitelja Alberta Velikog u skolastičkoj aproprijaciji aristotelovske filozofije. On je bio među prvima koji su sistematično čitali i komentirali Aristotela, a osim toga bio je jedan od prvih koji su se na intelektualno mjerodavan način suočili s filozofijom Ibn Rušda i Ibn Sine (usp. Ingrid Craemer-Ruegenberg, *Albertus Magnus*, Benno, Leipzig 2005. te Irven Resnick /ur./, *A Companion to Albert the Great: Theology, Philosophy, and the Sciences*, E. J. Brill, Leiden 2013).

15 Usp. Marvin Perry, Myrna Chase, Margaret C. Jacob, James R. Jacob, *Western Civilization: Ideas, Politics, and Society*, Cengage Learning, Boston 2008, str. 261-262.

16 Usp. Charles Homer Haskins, *The Renaissance of theTwelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1971.

emancipirajući se od skolastičke pozicije obilježene odredbom *philosophia ancilla theologiae est*)[17]. S druge strane, talijanska filozofijska renesansa značajnim dijelom počiva na radu obavljenom u Toledu, ali još značajnijom dijelom ona je omogućena na temelju upoznavanja s grčkim originalima Aristotelovih, Platonovih itd. djela, što su ih bizantski monasi, bježeći od otomanskih osvajanja, sa sobom donijeli u Italiju. A tu se pokazalo kako su arapski prijevodi grčkih filozofa bili iznimno pouzdani (kao i njihovi toledski prijevodi na latinski).

Sa smrću Alfonsa X godine 1284. djelatnost Toledske škole se smanjuje, premda se ne može tvrditi da se i nakon toga nije prevodilo.[18] Zahvaljujući *rekonkvisti* (za koju je, ne bez razloga, rečeno da je bila obilježena prvim novovjekovnim genocidom)[19], dovršenoj 1492. Španjolska se krajem 15. i početkom 16. stoljeća profilira kao vodeća svjetska velesila. To je razdoblje kada je i u književnosti i općenito u umjetnosti ona dosegla vrhunske domete. No, na Iberskom poluotoku više ne srećemo filozofiju, izuzmemo li Francisca Suáreza, koji je u nekim aspektima ipak relevantan mislilac[20]. U duhovnom pogledu Španjolskom vlada neumoljiva i okrutna Sveta inkvizicija – i tu za kreativnu filozofiju sve do 20. stoljeća i do pojave Ortege y Gasseta i Unamuna više nema mjesta. Filozofija se seli na sjever i na zapad. Povezanost između uspostavljanja monopola rigidne integrističke (danas bismo rekli: fundamentalističke) interpretacije obvezujuće Istine i marginalizacije filozofije predstavlja posebnu temu (ako ne i podlogu za jedno retoričko pitanje). Moguća paralela s usponom integrističkih tumačenja Istine u islamsko-arapskom svijetu i s time povezane relativne marginalizacije arapske filozofije u globalnim razmjerima nameće se sama po sebi.

---

17 *Ancilla* se obično prevodi kao sluškinja; dobronamjerni istraživači skolastike predlažu da se umjesto *sluškinje* koristi termin *družbenica*. No, ta razlika nije supstancijalne naravi.

18 Usp. J. C. Santoyo, nav. djelo.

19 Valjanu argumentaciju vezanu uz kontroverzije oko ocjene da je *Reconquista* bila genocid dao je Alejandro García Sanjuán (usp. https://www.infolibre.es/opinion/plaza-publica/convivencia-invasion-genocidio-pasado-peninsular_1_1193590.html, posjećeno 24. 10. 2023).

20 Usp. Alain Guy, *Historia de la filosofía española*, Anthropos, Barcelona 1985. i Marco Sgarbi (ur.), *Francisco Suárez and his Legacy. The Impact of Suárezian Metaphysics and Epistemology on Modern Philosophy*, Vita e Pensiero, Milano 2010.

Literatura:

1. Barrett, Hellen, *Boethius: Some Aspects of His Times and Work*, Cambridge University Press, Cambridge 1940.
2. Benson, Robert L. Benson; Constable, Giles (ur.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1982,
3. Fried, Johannes, *Das Mittelalter: Geschichte und Kultur*, Beck, Műnchen 2009.
4. Haskins, Charles Homer, *The Renaissance of theTwelfth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1971.
4. Lindberg, David C. *The Beginnings of Western Science: the European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context, Prehistory to A.D. 1450*, University of Chicago Press, Chicago 2007.
5. Lettinck, Paul, *Aristotle's Physics and Its Reception in the Arabic World: With an Edition of the Unpublished Parts of Ibn Bājja's Commentary on the Physics*, E. J. Brill, Leiden – New York 1994.
6. Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries),* Routledge, London 1998.
7. Guy, Alain, *Historia de la filosofía española*, Anthropos, Barcelona 1985. i Marco Sgarbi (ur.), *Francisco Suárez and his Legacy. The Impact of Suárezian Metaphysics and Epistemology on Modern Philosophy*, Vita e Pensiero, Milano 2010.
8. Marvin Perry, Myrna Chase, Margaret C. Jacob, James R. Jacob (eds.), *Western Civilization: Ideas, Politics, and Society*, Cengage Learning, Boston 2008.
9. Polloni, Nicola, *Domingo Gundisalvo: Una introducción*, Editorial Sindéresis, Madrid 2017.
10. Reilly, Bernard F., *Contest of Christian and Muslim Spain 1031–1157,* Blackwell, London 1992.
11. Redondo, Fernando Gómez, *Historia de la prosa medieval castellana I-II*, Madrid, Cátedra, Madrid 1998.